

Ijzeren Gordijn

Van Anne Applebaum verscheen eveneens bij uitgeverij Ambo

Goelag. Een geschiedenis

Anne Applebaum

Ijzeren Gordijn

De inlijving van Oost-Europa
1944-1956

Vertaald door Bep Fontijn,
Pieter de Smit en Han Visserman

Ambo|Amsterdam

ISBN 978 90 263 2630 1

© 2012 Anne Applebaum

© 2013 Nederlandse vertaling Ambo|Anthos uitgevers, Amsterdam,

Bep Fontijn, Pieter de Smit en Han Visserman

Oorspronkelijke titel *Iron Curtain. The Crushing of Eastern Europe 1944-56*

Oorspronkelijke uitgever Penguin

Omslagontwerp Studio Jan de Boer

Omslagillustratie © Kees Scherer/MAI/Hollandse Hoogte

Foto auteur © James Kegly

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers n.v., Antwerpen

*Dit boek is opgedragen aan die Oost-Europeanen
die weigerden in een leugen te leven.*

Het verlies van de vrijheid, de tirannie, het machtsmisbruik en de honger zou je gemakkelijker kunnen verdragen als je niet gedwongen was ze vrijheid, rechtvaardigheid en het heil van het volk te noemen [...] Leugens, van nature onvolledig en vluchtig, worden als leugens ontmaskerd als ze te maken krijgen met het streven van de taal naar waarheid. Maar hier waren de middelen om ze door te prikken steevast in handen van de politie.

– Aleksander Wat, Mijn eeuw

Individueen hoeven al deze mystificaties niet te geloven, maar ze moeten wel doen alsof, of ze moeten ze op zijn minst in stilte aanvaarden, of op goede voet blijven staan met degenen die ermee werken. Maar daarom moeten zij in een leugen leven.

– Václav Havel, 'De macht van de machtelozen'

Inhoud

Een opmerking over afkortingen en acroniemen	9
Kaarten	
Oost-Europa, 1945	12
Polen, 1939	14
Polen, 1945	15
Inleiding	17

I DE VALSE DAGERAAD

1	Uur Nul	35
2	Overwinnaars	53
3	Communisten	71
4	De politie	90
5	Geweld	112
6	Etnische zuivering	137
7	Jeugd	166
8	Radio	190
9	Politiek	206
10	Economie	235

II HOOGTIJ VAN HET STALINISME

11	Reactionaire vijanden	259
12	Vijanden in eigen land	283
13	Homo sovieticus	306
14	Socialistisch realisme	335
15	Ideale steden	363
16	Meewerken tegen wil en dank	386
17	Passief verzet	411
18	Revoluties	433

Epiloog 457

Dankwoord 465

Lijst van geïnterviewden 467

Noten 469

Bibliografische selectie 513

Illustratieverantwoording 529

Register 531

Een opmerking over afkortingen en acroniemen

In het in dit boek beschreven tijdvak werd op grote schaal gebruikgemaakt van afkortingen en acroniemen ter aanduiding van allerlei politieke organisaties – vooral de Sovjet-Unie had er een handje van – maar voor de doorsneelezer kunnen ze heel verwarrend zijn, vooral omdat ze heel vaak veranderden. Ik heb ze daarom zoveel mogelijk vermeden, en ik heb het dus vaak over ‘de communistische partij’ in plaats van de eigenlijke benaming zoals ‘Poolse Verenigde Arbeiderspartij’, en over ‘communistische jeugdgroepen’ in plaats van FDJ of ZMP. Toch was het onmogelijk ze helemaal te vermijden, en ze worden ook vaak gebruikt in andere geschiedenisboeken en memoires. Hier volgt een lijst van de belangrijkste afkortingen en acroniemen.

Duitsland

CDU	Christlich Demokratische Union – Christendemocratische Unie
DDR	Deutsche Demokratische Republik – Duitse Democratische Republiek, ook wel DDR of Oost-Duitsland
FDJ	Freie Deutsche Jugend – Vrije Duitse Jeugd, de jeugdorganisatie van de communistische partij sinds 1946
FDP	Freie Demokratische Partei – Vrije Democratische Partij, soms aangeduid als de Liberale Partij
KPD	Kommunistische Partei Deutschlands – Duitse communistische partij, opgericht in 1919, in 1946 ontbonden in de Sovjetzone van Duitsland
SED	Sozialistische Einheitspartei Deutschlands – Socialistische Eenheidspartij Duitsland, de naam van de Duitse communistische partij na haar fusie in 1946 met de Sociaaldemocratische Partij
SMAD	Sowjetische Militäradministration in Deutschland – Duitse naam voor het Sovjet-Russische Militair Bestuur in Duitsland, 1945-1949
SVAG	Sovetskaja Vojennaja Administratsija v Germanii – Russische naam voor het Sovjet-Russische Militair Bestuur in Duitsland, 1945-1949

Hongarije

- ÁVH Államvédelmi Hatóság – Staatsbeschermingsautoriteit, van 1950 tot 1956 de geheime politie
- ÁVO Államvédelmi Osztály – Staatsveiligheidsdienst, van 1945 tot 1950 de geheime politie
- DISZ Dolgozó Ifjúság Szövetsége – Bond van de Werkende Jeugd, de jeugdorganisatie van de communistische partij, 1950-1956
- Kalot Katolikus Agrárfjúsági Legényegyesületek Országos Testülete – Nationale Organisatie van Katholieke Agrarische Jongeren, katholieke jeugdorganisatie, 1935-1947
- Madisz Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség – Hongaarse Democratische Jongerenorganisatie, de door de communisten gestuurde jeugdbeweging, 1944-1950
- MDP Magyar Dolgozók Pártja – Hongaarse Arbeiderspartij, 1948-1956, de communistische partij na de fusie met de Hongaarse sociaaldemocraten
- Mefesz Magyar Egyetemisták és Főiskolai Egyesületek Szövetsége – Bond van Hongaarse Universiteits- en Collegeverenigingen, universitaire jeugdgroep van 1945 tot 1950, kortstondig herleefd in 1956
- MKP Magyar Kommunista Párt – Hongaarse communistische partij, 1918-1948
- MSZMP Magyar Szocialista Munkáspárt – Hongaarse Socialistische Arbeiderspartij, de communistische partij, 1956-1989
- Nékosz Népi Kollégiumok Országos Szövetsége – Nationale Bond van Volkscolleges, 1946-1949

Polen

- KPP Komunistyczna Partia Polski – de Poolse communistische partij, opgericht in 1918, door Stalin ontbonden in 1938
- KRN Krajowa Rada Narodowa – Nationale Raad
- PKWN Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego – Pools Comité van Nationale Bevrijding
- PPR Polska Partia Robotnicza – Poolse Arbeiderspartij, de naam van de heropgerichte Poolse communistische partij tussen 1942 en 1948
- PPS Polska Partia Socjalistyczna – de Poolse Socialistische Partij, opgericht in 1892, gedwongen opgegaan in 1948 in de Poolse Verenigde Arbeiderspartij
- PRL Polska Rzeczpospolita Ludowa – Volksrepubliek Polen, het communistische Polen

- PSL Polskie Stronnictwo Ludowe – Poolse Boerenpartij, opgericht in 1918, in de oppositie tegen de communisten van 1944 tot 1946, later onderdeel van het regime
- PZPR Polska Zjednoczona Partia Robotnicza – Poolse Verenigde Arbeiderspartij, de naam van de Poolse communistische partij na 1948
- SB Służba Bezpieczeństwa – Veiligheidsdienst, de Poolse geheime politie, 1956-1990
- UB Urząd Bezpieczeństwa – Veiligheidsdienst, de Poolse geheime politie, 1944-1956
- WIN Wolność i Niezawisłość – Vrijheid en Onafhankelijkheid, het anticommunistische verzet van 1945 tot omstreeks 1950
- ZMP Związek Młodzieży Polskiej – Poolse Jeugdbond, de communistische jeugdorganisatie van 1948 tot 1957
- ZWM Związek Walki Młodych – Strijdbond van de Jeugd, de communistische jeugdorganisatie van 1943 tot 1948

Andere landen

- OOEN Organizatsija Oekraïnskich Natsjonalistiv – Organisatie van Oekraïense Nationalisten
- STB Státní bezpečnost – Staatsveiligheid, Tsjecho-Slowaakse geheime politie
- OePA Oekraïnska Povstanska Armija – Oekraïense Opstandelingenleger

Oost-Europa, 1945

Inleiding

‘Van Stettin aan de Oostzee tot Triëst aan de Adriatische Zee is op het vasteland een ijzeren gordijn neergelaten. Daarachter liggen alle hoofdsteden van de oude staten van Midden- en Oost-Europa. Warschau, Berlijn, Praag, Wenen, Boedapest, Belgrado, Boekarest en Sofia, al die beroemde steden en de inwoners ervan liggen in wat ik de Sovjetsfeer moet noemen, en alle zijn in deze of gene vorm niet alleen onderhevig aan Sovjetinvloed maar ook aan een zeer grote en in veel gevallen steeds groter wordende controle vanuit Moskou.’

– Winston Churchill, Fulton, Missouri, 5 maart 1946

Behalve door veel andere dingen sprong het jaar 1945 eruit door een van de meest bijzondere mensenstromen in de Europese geschiedenis. Overal op het continent keerden honderdduizenden mensen terug uit Sovjetballingschap, uit dwangarbeid in Duitsland, uit concentratie- en krijgsgevangenkampen, uit alle mogelijke schuilplaatsen en toevluchtsoorden. De wegen, voetpaden, weggetjes en treinen waren tjokvol haveloze, hongerige en smerige mensen.

De taferelen op de stations waren meer dan afschuwelijk. Op sterven liggende moeders, zieke kinderen en soms hele families bivakkeerden dagen achtereen op vuile cementvloeren in afwachting van een trein. Epidemieën en de hongerdood dreigden hen op te slokken. Maar in de stad Łódź in Midden-Polen besloot een groep vrouwen een verdere tragedie tegen te gaan. Onder leiding van voormalige leden van de Liga Kobiet, de Poolse Vrouwenbond, een in 1913 opgerichte vaderlandslievende liefdadigheidsorganisatie, gingen de vrouwen aan de slag. Op het station van Łódź zetten de activistes van de Vrouwenbond een onderkomen op voor vrouwen en kinderen; ze kwamen met warm eten, medicijnen en dekens, en ook met vrijwilligsters en verpleegsters.

In de lente van 1945 waren de drijfveren van deze vrouwen dezelfde als die wel-

ke in 1925 of 1935 zouden hebben meegespeeld. Zij waren getuige van sociale nood. Zij organiseerden zich om te helpen. Niemand vroeg of gelastte hun dat te doen, of betaalde hun daarvoor. Janina Suska, die achter in de tachtig was toen ik haar sprak, vertelde me dat die eerste inspanningen in Łódź volkomen apolitiek waren. ‘Niemand kreeg geld voor liefdadigheidswerk [...] iedereen die even tijd had hielp mee.’¹ Naast het helpen van wanhopige reizigers had de Vrouwenbond van Łódź aanvankelijk geen politieke agenda.

Vijf jaar gingen voorbij. In 1950 was de Poolse Vrouwenbond iets heel anders geworden. De bond had een hoofdkantoor in Warschau. Hij had een gecentraliseerd, nationaal bestuurslichaam, dat lokale afdelingen die opdrachten niet uitvoerden, kon ontbinden, en dat ook deed. De bond had een algemeen secretaris, Izolda Kowalska-Kiryłuk, die de eerste taken van de bond niet omschreef in termen van vaderlandslievende liefdadigheid, maar in politieke, ideologische termen: ‘We moeten ons organisatorische werk verdiepen en een brede groep actieve vrouwen mobiliseren, hen scholen en hen tot zelfbewuste sociale activistes omvormen. Elke dag moeten we het peil van het sociale bewustzijn van de vrouwen verhogen en ons aandeel nemen in de grootse taak van de sociale omvorming van Polen tot een socialistisch Polen.’

De Vrouwenbond belegde ook nationale congressen, zoals dat in 1951 waarop Zofia Wasilkowska, de toenmalige vicevoorzitster, openlijk een politieke agenda ontvouwde: ‘De belangrijkste, statutair vastgelegde vorm van activisme van de bond is scholingswerk [...] dat tot doel heeft het bewustzijn van vrouwen op een ongekend hoog peil te brengen en de vrouwen te mobiliseren voor de volledige verwezenlijking van de doelstellingen van het Zesjarenplan.’²

In 1950 was de Poolse Vrouwenbond dus de vrouwenafdeling van de Poolse communistische partij geworden. In die hoedanigheid moedigde de bond vrouwen aan de partijlijn te volgen wat betreft de politiek en de internationale betrekkingen. De bond moedigde vrouwen aan in de 1 mei-parade mee te lopen en petitie tegen het westerse imperialisme te tekenen. Hij maakte gebruik van groepen propagandistes, die scholingscursussen volgden en die leerden de boodschap van de Partij uit te dragen. Wie hier bezwaar tegen maakte – wie bijvoorbeeld weigerde aan de 1 mei-parade mee te doen of de festiviteiten ter gelegenheid van Stalins verjaardag bij te wonen – kon uit de Vrouwenbond worden gezet, en met sommigen gebeurde dat. Anderen zegden hun lidmaatschap op. Wie overbleef was niet meer een vrijwilligster, maar een bureaucrate, in dienst van de staat en de communistische partij.

Vijf jaar waren voorbijgegaan – en in die vijf jaar hadden de Poolse Vrouwenbond en talloze soortgelijke organisaties een totale verandering ondergaan. Wat was er gebeurd? Wie had de veranderingen teweeggebracht? Waarom schikte iedereen zich ernaar? De antwoorden op deze vragen vormen het onderwerp van dit boek.

Hoewel het vaak is gebruikt om nazi-Duitsland en de Sovjet-Unie onder Stalin te beschrijven, werd het woord ‘totalitair’ – *totalitarismo* – voor het eerst gebruikt in de context van het Italiaanse fascisme. Benito Mussolini nam het woord, dat door een van zijn critici was bedacht, gretig over en kwam in een van zijn redevoeringen met nog steeds de beste definitie van het begrip: *Alles binnen de staat, niets buiten de staat, niets tegen de staat*.³ Strikt genomen is een totalitair regime een regime dat alle instellingen verbiedt, behalve die welke het officieel heeft gesanctioneerd. Een totalitair regime heeft dus één politieke partij, één onderwijssysteem, één artistiek credo, één centraal geplande economie, één soort media en één morele code. Het heeft geen onafhankelijke scholen, geen privéondernemingen en geen organisaties van onderop. Het staat geen kritisch denken toe. Mussolini en zijn favoriete filosoof Giovanni Gentile hadden het in een stuk eens over een ‘staatsconcept’ dat ‘allesomvattend is; buiten de Staat kunnen geen menselijke of geestelijke waarden bestaan, veel minder waarden hebben waarde’.⁴

Vanuit het Italiaans drong het woord ‘totalitair’ door in alle talen van Europa en de wereld. Na Mussolini’s verscheiden had het concept echter weinig aanhangers, en het woord ‘totalitarisme’ werd uiteindelijk bijna geheel gedefinieerd door critici ervan, van wie velen tot de grootste denkers van de twintigste eeuw behoren.⁵ Friedrich Hayeks *Road to Serfdom* is een filosofisch antwoord op de uitdaging van het totalitarisme, evenals Karl Poppers *The Open Society and its Enemies*. George Orwells *Nineteen Eighty-Four* is een dystopische visie op een wereld die geheel door totalitaire regimes wordt beheerst.

Waarschijnlijk de grootste onderzoekster van de totalitaire politiek was Hannah Arendt, die in haar boek uit 1949, *The Origins of Totalitarianism*, het totalitarisme omschreef als een ‘nieuwe bestuursvorm’, mogelijk gemaakt door het begin van de moderniteit. De vernietiging van de traditionele maatschappijen en levenswijzen had, zo zei zij, de voorwaarde geschapen voor de ontwikkeling van de ‘totalitaire persoonlijkheid’, mannen en vrouwen wier identiteit volkomen afhankelijk was van de staat. Arendt voerde aan dat nazi-Duitsland en de Sovjet-Unie beide totalitaire regimes waren, en als zodanig meer gelijkenissen dan verschillen vertoonden.⁶ In het in 1956 verschenen *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* werkten Carl J. Friedrich en Zbigniew Brzezinski dit uit en probeerden ze tot een meer operationele definitie te komen. Volgens hen hadden totalitaire regimes minstens vijf dingen gemeen: een dominante ideologie, één heersende partij, een geheime politie die bereid is terreur aan te wenden, een monopolie op informatie en een planeconomie. Volgens die maatstaven waren het Sovjet- en het naziregime niet de enige totalitaire staten. Andere – bijvoorbeeld het China van Mao – behoorden ook tot die categorie.⁷

Maar eind jaren veertig, begin jaren vijftig was ‘totalitarisme’ meer dan alleen een theoretisch begrip. In de beginjaren van de Koude Oorlog kreeg het begrip ook concretere politieke associaties. In een cruciale rede in 1947 verklaarde president Harry Truman dat de Amerikanen ‘bereid moeten zijn vrije volken te hel-

pen om hun vrije instellingen en hun nationale integriteit te verdedigen tegen agressieve bewegingen die totalitaire regimes aan hen proberen op te leggen'.⁸ Deze gedachte werd bekend als de 'Trumandoctrine'. President Dwight Eisenhower gebruikte het begrip ook in zijn presidentscampagne van 1952, toen hij zijn voornemen bekendmaakte om naar Korea te gaan en een eind aan de oorlog daar te maken: 'Ik weet iets van die totalitaire instelling. Al die jaren van de Tweede Wereldoorlog torste ik een zware last van besluitvorming in de kruistocht van de vrije wereld tegen de tirannie die ons allen toen bedreigde.'⁹

Maar omdat de Verenigde Staten zich openlijk opstelden als een vijand van het totalitarisme, begonnen sceptici van de Koude Oorlog het begrip natuurlijk in twijfel te trekken en te vragen wat het betekende. Was het 'totalitarisme' een echte bedreiging, of was het louter een overdrijving, een boeman, een bedenkfel van senator Joseph McCarthy? In de jaren zeventig en tachtig zeiden revisionistische historici van de USSR dat zelfs de Sovjet-Unie onder Stalin nooit echt een totalitaire staat was geweest. Ze wezen erop dat niet alle besluiten in de Sovjet-Unie in Moskou werden genomen; dat naast de mensen aan de top van de hiërarchie ook de lokale politie het initiatief tot terreur nam; dat de centrale plannenmakers er niet altijd in slaagden de economie onder controle te houden; dat de massaterreur velen in de maatschappij 'kansen' had geboden.¹⁰ Sommigen gingen het begrip 'totalitair' zien als grof, onnauwkeurig en al te ideologisch.

Eigenlijk hadden veel 'orthodoxe' theoretici van het totalitarisme een aantal soortgelijke punten naar voren gebracht. Weinigen hadden gezegd dat het totalitarisme werkte. Integendeel, 'omdat het totalitaire bewind naar het onmogelijke streeft en wil beschikken over de persoonlijkheid en het lot van de mens, kan het slechts op een fragmentarische wijze worden verwezenlijkt', schreef Friedrich: 'De gevolgen van de totalitaire machtsaanspraak zijn juist zo gevaarlijk en onderdrukkend omdat ze zo vaag zijn, zo onvoorspelbaar en zo moeilijk aan te tonen [...] Deze gewrongenheid vloeit voort uit de onverwulbare machtshonger: ze kenmerkt het leven onder een dergelijk regime en maakt het voor alle buitenstaanders zo ontzettend moeilijk te vatten.'¹¹

In de voorbije jaren hebben politieke theoretici deze revisionistische opvatting verder ontwikkeld. Sommigen hebben gezegd dat het begrip 'totalitair' alleen in theorie echt bruikbaar is: het is een negatief sjabloon waardoor liberale democraten zichzelf kunnen positioneren.¹² Anderen vinden het woord volkomen betekenisloos: het is een begrip geworden dat alleen nog 'de theoretische antithese van de westerse maatschappij' aanduidt, of anders gewoon 'mensen die we niet mogen'. Volgens een meer kwaadwillende interpretatie dient het woord 'totalitarisme' het eigen belang: we gebruiken het alleen om de legitimiteit van de westerse democratie te verhogen.¹³

In het gewone taalgebruik ligt het probleem heel anders. Daar wordt het woord 'totalitair' te pas en te onpas gebruikt. Democratisch gekozen politici worden als totalitair afgeschilderd (bijvoorbeeld 'Rick Santorums totalitaire in-